

ІСТОРІЯ

О. Б. Бубенок

ТЕРМІН SWRTH У “КИЇВСЬКОМУ ЛИСТІ ХОЗАРСЬКИХ ЄВРЕЇВ”

У так званому “Київському листі хозарських євреїв”, датованому серединою X ст., серед осіб, які підписали цей документ, фігурує “Іуда, на прізвисько SWRTH” [Голб, Прицак 1997, 31]. Це трохи збило з пантелику дослідника документа О. Прицака, який дав таке пояснення походження останньої назви: «Прізвисько (прізвище) Іуди в Київському листі – SWRTH / *Sawarta* – або означає *Sowar (Cavar)*, або “той, хто належить до племені *Sowar*”» [Голб, Прицак 1997, 56]. Отже, О. Прицак був схильний пов’язувати власника цього прізвиська зі східнокавказькими савірами, які в раннє Середньовіччя мешкали на Східному Кавказі. При цьому дослідник відзначив, що савіри були відомі в ранньосередньовічних авторів як SWR, а не як SWRTH, “де *th*, без сумніву, суфікс /TA/” [Голб, Прицак 1997, 56]. На думку дослідника, “суфікс /TA/ добре засвідчений у болгарській і монгольській гілках алтайських мов” [Голб, Прицак 1997, 56]. Як відомо, савіри відіграли помітну роль у ранній історії хозарів у VI ст., але в X ст. вони вже не згадувались у письмових джерелах.

Тому можливе й інше пояснення: в терміні SWRTH можна також побачити зв’язок із “савартами-асфалами”, згаданими в 38 розділі твору Костянтина Багрянородного “Про керування імперією” [Константин 1991, 158–161]. Справді, дослідників уже давно заганяє у глухий кут такий пасаж із 38 розділу твору Костянтина: “Когда же меж турками и пачинакитами, тогда называвшимися кангар, состоялось сражение, войско турок было разбито и разделилось на две части. Одна часть поселилась к востоку, в краях Персии, – они и ныне по древнему прозвищу турок называются савартами-асфалами, а вторая часть – в западном краю вместе с их воеводой и вождем Лебедией, в местах, именуемых Ателькузу... К вышеупомянутому же народу турок, который поселился к востоку в краях Персии, эти турки, живущие к западу, только что названные, и поныне посылают торговцев и навещают их и часто доставляют от них к себе ответные послания” [Константин 1991, 158–161].

Цілком імовірно, що з останніми безпосередньо пов’язані звістки східних джерел про народ *савардія (севардік)* на Південному Кавказі. Дослідники вже давно звернули увагу на те, що “савардії” відомі там уже із середини VIII в. Так, згідно з Балазурі, в середині VIII ст. – 751/752 р. – савардії зруйнували стародавнє квітуче місто Шамкур (Шамхор). “Це був народ, – пише Балазурі, – який стікався з різних сторін, підсилювався і бешкетував після того, як Йазід ібн-Усайд залишив Вірменію”. Однак у 854 р. місто було знову відновлене Бугою, намісником халіфа в Армінії й Азербайджані, який оселив у ньому частину хозарів, котрі виявили бажання навернутися в іслам [Maqart 1903, 37; Баладзори 1927]. Ця ж інформація повторюється на початку X ст. у творі Ібн ал-Факіха, який також згадував народ *ас-савардія* при описі подій середини VIII ст. [Новосельцев 1990, 83]. Так, Ібн ал-Факіх ал-Хамаданія у своїй “Кітаб ал-булдан” повідомляє: “Существует в Армении Шамкур, древний город. Сальман ал-Рабия отправил к нему того, кто завоевал бы его. Он не переставал быть обитаемым, пока не разрушили его Савардийцы, люди, устроившие союз в дни удаления Язид-ибн-Усайда из Армении; значение их возросло и

участились поражения, наносимые ими соседям. Потом Буга, вольно-отпущенник халифа Му'атасим-Билляха, заселил и укрепил его, перевел в него купцов и назвал его Мутеваккилией” [Караулов 1902, 26–27].

Однак більшість повідомлень про “савардів” знаходимо при описі подій більш пізнього періоду. Так, у першій половині X ст. ал-Мас’уді локалізує народ *сйавурдія* на р. Курі нижче Тифліса: “Река Курр (Кура) вытекает из страны Джурджан, принадлежащей царю Джурджину (Гургену), и течет через земли Абхаз, пока не достигнет пограничной области Тифлис, которую она пересекает посередине. Затем она течет через земли Сийавурдия, которые являются ветвью армян; они храбры и сильны, как мы упоминали в сообщении о них. С ними связано [производство] секир, известных как *сйавурди*; ими были вооружены [воины] *спасиг* и другие [части] местных войск [*джунд*]. Река Курр достигает места, расположенного на расстоянии трех миль от Берда’а...” [Минорский 1963, 214].

Особливий інтерес становлять також зведення вірменського історика початку X ст. Іованнеса Драсханкертці, який локалізує народ “севордік” як “жителів гавара Уті” [Іованнес 1986, 112, 162], в якому деякі дослідники схильні бачити місцевість біля міста Ганджа [Новосельцев 1990, 83]. Так, в одному із фрагментів своєї “Історії Вірменії”, де описуються події другої половини IX – початку X ст., Іованнес Драсханкертці відзначив: “Тем временем Буха схватил великого ишхана Атрнерсеха, который пребывал в крепости Хачен, а также его сородичей. Оттуда он направился в гавар Гардаман и, осадив крепость Гардаман и овладев ею, захватил там и заковал ишхана Гардамана – Ктрича. Оттуда, направивши путь свой в гавар Ути, он в гюхе Тус захватил в плен Степаноса по прозвищу Кон, род которого по имени прародителя его Севука называли Севордик” [Іованнес 1986, 111–112]. В іншому фрагменті, де мова йде про одну з воєн вірменського царя Смбага проти своїх ворогів на початку X ст., Іованнес відзначає: “Смбат, почувствовав вероломное предательство некоторых [*нахараров*], также собрал в страшной спешке многочисленное войско и передал его в руки сыновей своих Ашота и Мушела, повелев им остерегаться дорог. Пустившись в путь, они достигли гавара Нит и увидели, что посреди плоской равнины у подножья горы расположился стан иноплеменников, а с ними находится и царь Гагик. Так неожиданно столкнувшись с ними, они поневоле приготовились к сражению, не ведая о предательстве своих войск – жителей гавара Ути, которых звали севордик...” [Іованнес 1986, 162]. Видавці перекладу на російську твору Іованнеса у своїх коментарях відзначили: «Севордік – по-вірменськи (народна етимологія) означає “Чорні сини” або “сини Чорнявого”, тобто Севука...» [Іованнес 1986, 309, прим. 11].

Такі повідомлення трактувалися дослідниками по-різному. Так, В. П. Шушарін у другій частині назви *саварти-асфали* побачив еквівалент слова “непохитні”. Він вбачав у цьому “етнікон-характеристику, притім позитивну і виражену мадярами словами, зрозумілими візантіцям лише частково”. Однак В. П. Шушарін не вірив у правдивість інформації Костянтина про міграцію частини угорців до Персії. Появу цього сюжету дослідник пояснював у такий спосіб: “Відомості про поразку мадярів і про їхній поділ на дві частини – з мадярського переказу, у викладі якого візантієць вставив указівку на Персію і взагалі на схід і на захід (звичній свідомості мадярів ці поняття тодішньої науки не були властиві, про що можна судити з відомостей, отриманих від мадярів і зафіксованих у розділі 13). Розповідь про другу частину мадярів, безсумнівно, відтворює цей переказ” [Шушарин 1997, 145–146].

А. П. Новосельцев також не схильний був довіряти інформації Костянтина про міграцію савартів-асфалів як частини угорців “до Персії” і пов’язував цю етнічну групу із савірами VI в. [Новосельцев 1990, 82–83]. Так само й М. І. Артамонов не вірив повідомленню Костянтина про переселення савартів-асфалів наприкінці IX ст. на південь на тій підставі, що “савардії відомі в Закавказзі з 752 р.”. І тому він був схильний пов’язувати їх із савірами [Артамонов 1962, 349].

Однак існує чимала група дослідників, які вважають повідомлення Костянтина Багрянородного про “савартів-асфалів” і східних авторів про народ “савардія” на Південному Кавказі історичним фактом, хоча при цьому їхні думки трохи відрізняються. Так, угорський дослідник А. Рона-Таш вважав, що етнічний термін *саварти* має стосунок до народу *савіри* й одного з племен волзьких булгар – *сувар*. Що ж стосується складеної назви *саварти-асфали*, то в другій частині А. Рона-Таш, як і деякі дослідники, вбачає грецький епітет *asphales*, що має означати “міцні, нездоланні”. А. Рона-Таш відзначив зауваження Костянтина Багрянородного про те, що раніш угорці-“турки” називалися “саварти”, а печеніги – “кангари”. На підставі цього він зробив припущення про давність сюжету Костянтина про “савартів-асфалів”, які задовго до Костянтина програли війну печенігам-кангарам і після цього переселилися на Південний Кавказ [Rona-Tas 1999, 288].

Й. Маркварт вважав, що повідомлення Костянтина про савартів-асфалів має стосунок до появи севордів біля м. Шамхора в 752 р. Крім того, дослідник був схильний довіряти народній вірменській етимології, відповідно до якої етнічну назву *севордік* варто розглядати як “чорні діти”. На підставі цього Й. Маркварт висловив припущення про їхній зв’язок із “чорними уграми”, тому що були відомі “білі угри” [Marquart 1903, 35–40]. В. Ф. Мінорський також дотримувався аналогічної думки і вважав, що згаданий ал-Мас’уді народ *сіявурдія* на р. Курі міг з’явитися на Південному Кавказі лише у VIII ст. і до X ст. ці прибульці-угорці могли прийняти християнство й вірменізуватися. На його думку, грецьку назву *саварти-асфали* варто розуміти як “білі сабарти”, а *севордік* відповідно до народної вірменської етимології варто трактувати як “чорні сини”. Дослідник дотримувався думки, що “центром їхнім був Тавус (між Ганджею і Тифлісом)” [Минорский 1963, 214, прим. 115].

Однак дослідників не збентежив той факт, що спочатку при описі подій у середині VIII в. навколо м. Шамхора повідомлення про севордів з’являється в мусульманських авторів, а потім мусульманські та вірменські автори про них мовчать близько 150 років і знову починають писати про них на рубежі IX–X ст. Складається враження, що на той час загальна чисельність цієї етнічної групи на Південному Кавказі збільшилася. Отже, можна довіряти інформації Костянтина і вести розмову про дві міграції савартів як частини угорців на Південний Кавказ: перша – в середині VIII ст.; друга – наприкінці IX ст.

Як вже відзначалося, Костянтин Багрянородний, розповідаючи про лебединський період в історії угорців, повідомляє: “В то времена они не назывались турками, а именовались по неведомой причине савартами-асфалами” [Константин 1991, 158–159]. З огляду на це варто також нагадати інше повідомлення візантійського автора про колишню назву печенігів: “Пачинакиты же, прежде названные кангар (а название кангар давалось у них в соответствии с благородством и мужеством)” [Константин 1991, 158–159]. Візантійський автор указував також на те, що представники трьох фем різко виділяли себе із середовища інших печенігів і називали себе ім’ям *кангар*, що означає “шляхетні” [Константин 1991, 155, 158]. Складається враження, що печеніги за своїм складом були досить неоднорідні і саме кангари становили основу печенізької конфедерації племен. Якщо дотримуватися логіки Костянтина, то виходить, що кілька племен савартів від початку склали основу мадярської конфедерації племен і становили в ній панівний стратум.

Цьому може відповідати і походження етноніма *саварти*. Як уже зазначалося, Й. Маркварт і В. Ф. Мінорський схильні довіряти народній вірменській етимології, що *севордік* – це вірменський термін, який означає “чорні діти”. На підставі цього робилося припущення, що термін *саварти* являв собою переклад назви “чорні угри”, тому що в “Повісті минулих літ” були відомі як “білі угри”, так і “чорні угри” [Marquart 1903, 35–40; Минорский 1963, 214, прим. 115]. Однак аналіз тексту “Повісті минулих літ” не дозволяє з цим цілком погодитися.

Так, про “білих угрів” мова йде в початкових розділах “Повісті минулих літ”, де згадуються події початку VII ст.: “Словенську же языку, якоже ркохомъ, живуццо на Дунай, приидоша от Скуфъ, рекше от Козар, рекомнии Болгаре, и седоша по Дунаеви, населнице Словеномъ беша. А по сем приидоша Угре Белии, на наследиша землю Словенскую, прогнаше Волохы, иже беша преже принял землю Словенскую; си бо Угри почаша быти при Ираклии цари, иже ходиша на Хоздроя царя Перьскаго” [Повість врем’яних літ 1990, 18–19]. Дослідники вже давно прийшли до висновку, що в цьому випадку термін “Угре Белии” був використаний для позначення ранніх хозарів, що, безумовно, було більш пізньою кон’юктурою. У такому разі не можна погодитися з думкою О. Каратая, що під “білими уграми” “Повісті минулих літ” варто розуміти “білих хорватів”, бо відомості про “білих угрів” і “білих хорватів” неначе збігаються. І, як це не дивно, дослідник вважає, що ці етнічні групи об’єднує білий колір в їхніх назвах, хоча при цьому він зазначає, що поділ на “чорних” і “білих” був притаманний багатьом етнічним групам Середньовіччя [Каратай 2011, 3–4].

Здається, що середньовічні автори припускалися тих самих помилок, що й сучасні дослідники. Тобто якщо були “чорні угри”, то обов’язково мали бути й “білі угри”, про яких нічого не було відомо. Як наслідок, виникало бажання пов’язати з “білими уграми” різноманітні відомі етнічні групи, але, як це не дивно, неугорського походження.

Що ж стосується “чорних угрів”, то про них мова також йде у згаданому фрагменті “Повісті минулих літ” вже при описі подій, що відбувалися слідом за експансією обрив (аварів): “По сих бо придоша Печенезе; и паки идоша Угри Чернии мимо Киев, после же при Олезе” [Повість врем’яних літ 1990, 20–21].

З цим повідомленням добре узгоджується інформація з іншого фрагмента “Повісті минулих літ”, датована 898 р.: “В лето 6406. Идоша Угре мимо Киев горою, еже ся зовет ныне Угорское, и пришедше к Днепру, сташа вежами; беша бо ходяше яко и Половци. И пришедше от востока и устремишася черес горы великыя, иже прозвашася горы Угорския, и почаша воевати на живуцая ту. Сядяху бо ту преже Словене, и Волохове переяша землю Словенскую; посем же Угре прогнаша Волохы, и наследиша землю ту, и седоша с Словеньми, покоривше я под ся, и оттоле прозвася земля Угорская...” [Повість врем’яних літ 1990, 36–37]. Виходить, що під “чорними уграми” літописець мав на увазі тих угорців, які наприкінці IX ст. переселилися з Ателькузу до Паннонії. З цього випливає, що літописець знав про існування “чорних” і “білих” угрів, але мав ясне уявлення лише про перших.

Про “чорних угрів” вже на території Паннонії на самому початку XI ст. згадував католицький місіонер Брунон Квартфурський. Саме тоді почався процес християнізації угорців. У своєму листі до германського імператора Генріха II місіонер зазначив: “Теперь я иду к пруссам, куда да предшествует мне и где да совершит все, что совершил и для других, – тот, кто постоянно предшествовал мне до сих пор, т. е. милосердый Господь, а также и повелитель мой – святейший Петр. О черных Уграх я слышал, что, когда до них в первый раз дошло спасительное посольство от престола св. Петра, они, не смотря на великий грех, ослепивший наших миссионеров, – да простит им Господь, – все уверовали и сделались христианами” [Брунон 1873, 8–9]. І що дуже важливо, у своєму листі Брунон Квартфурський навіть не натякнув на існування в Паннонії “білих угрів”. Отже, виходить, що до нової батьківщини могли дійти лише племена “чорних угрів”.

Проте про “Білу і Чорну Угорщину” згадував у своїй “Хроніці” (Історії Франції) французький автор Адемар Шабаннський (989–1054). Дуже цікаво, що Адемар про Угорщину пише в тій частині своєї “Хроніки”, де йдеться про діяння Брунона Квартфурського: “Последовав его примеру, епископ Бруно попросил императора, чтобы тот распорядился посвятить на его кафедру епископа по имени Одольрик,

которого сам вибрав. После того как это было сделано, он смиренно отбыл в провинцию Венгрия, которую называют Белая Венгрия, дабы ее можно было отличить от другой – Черной Венгрии, носившей это название вследствие того, что ее народ темнокож, подобно эфиопам” [Адемар 2015, 194].

У такому разі якось дивно, що безпосередній учасник подій Брунон Квартфурський згадав лише про “чорних угрів”, а один із його біографів, хоч і його сучасник, Адемар Шабаннський вже згадував не лише про “Чорну Угорщину”, а й про “Білу Угорщину”. Вже саме зауваження Адемара, що назва “Чорна Угорщина” походить від кольору шкіри її мешканців, може свідчити про те, що французький автор ніколи в Угорщині не бував, а отже, його інформація не є достовірною.

Варто звернути увагу на те, що серед середньовічних кочівників набула великого поширення кольорова символіка, де чорний і білий кольори дуже часто, серед інших можливих семантичних навантажень, позначали соціальні групи кочівників (напр., “чорні” і “білі” хозари [al-Istahri 1870, 223; Караулов 1901, 48–49]). При цьому білий колір звичайно використовувався для позначення соціальної групи, яка панувала, а чорний – для залежного населення. Тому в нашому випадку буде цілком логічно припустити, що “чорними уграми” були названі ті сім-вісім угорських племен, які пішли до Паннонії. Костянтин Багрянородний назвав їх у такому порядку: *Кавари* – хозари за походженням, *Некі, Мегері, Куртугермат, Таріана, Генак, Карі* та *Касі* [Константин 1991, 162–163]. Як бачимо, Костянтин навіть не натякнув на те, що серед цих племен було б одне з племен савартів-асфалів. Тому більш логічним видається припущення, що в тих, хто відколовся від основного масиву угорців, савартах-асфалах варто бачити “білих”, а не “чорних” угрів. Отже, думка Й. Маркварта і В. Ф. Мінорського про зв’язок вірменської етимології терміна *севордік* – “чорні діти” – з “чорними уграми” “Повісті минулих літ” [Marquart 1903, 35–40; Минорский 1963, 214, прим. 115] не має під собою підстав.

Усе виявляється набагато прозаїчнішим. Так, у вірменській мові слово *sev* справді має значення “чорний”, як і в багатьох індоєвропейських мовах (порівн. осет. *sau*, давн. норв. *svart*). Що ж стосується другої частини, то у вірменській мові *ordu* означає “син, нащадок”. Виходить, що вірмени сприйняли незнайомий їм етнонім *саварт* як *sav-ordu* і згодом почали тлумачити його як “сини Чорного”, тобто перед нами справді народна етимологія. Тому пояснення походження етноніма *саварт* логічно шукати не у вірменській, а в угорській мові.

Що стосується етимології ужитого імператором Костянтином етноніма *саварті-асфали* (*Σάβαρτοι ἄσφαλοι*) [Константин, 1991, 158–159], то друга, грецька, його частина перекладає першу, угорську, а такий збіг семантичних значень обох слів не може бути випадковим: угорське *szavartartó* означає “надійний”, “той, хто дотримується клятви”, а грецьке *ἄσφαλής* – “надійний, вірний”. На думку В. А. Бушакова, в угорському слові склад *-tar-* частково випав у результаті гаплогії.

Отже, склад угорської конфедерації протягом декількох сторіч змінювався, що стало наслідком виходу з неї кількох племен савартів. Тому цілком логічно вважати, що в результаті першого зіткнення з хозарами одне з племен савартів мігрувало в район Шамхора через Дар’яльський прохід ще в середині VIII ст. Друга міграція могла мати місце наприкінці IX в. за тим же маршрутом внаслідок поразки від печенігів, як це описав Костянтин. Слід зазначити, що мусульманські і вірменські автори на початку X ст. указували на перебування савартів на Південному Кавказі, в районі між колишньою Західною Албанією і Східною Вірменією [Новосельцев 1990, 83; Минорский 1963, 214; Иованнес 1986, 162], а Костянтин відзначив, що саварті-асфали оселилися “у краях Персії”, тобто в Хорасані [Константин 1991, 158–161].

Таким чином, дані “Київського листа хозарських євреїв” про етнічну групу SWRTH можуть свідчити на користь того, що після розгрому, який вчинили печеніги, частина савартів-угорців залишилася на землях Хозарського каганату, де вони

поповнили міське населення, інтегрувавшись до однієї з місцевих іудейських громад. Після того вони з хозарами-іудеями могли потрапити до Києва як купців з Хозарії. Ця інформація дозволяє також вірити в те, що іудейські громади Хозарського каганату були поліетнічними і склалися не лише з етнічних євреїв та частини хозарів, а й з нащадків угорців-савартів.

ЛІТЕРАТУРА

- Адемар Шабаннский. Хроникон* / Пер. с лат. А. В. Банникова, А. Н. Слезкина, Г. А. Шмидта. Санкт-Петербург, 2015.
- Артамонов М. И. История хазар.* Ленинград, 1962.
- Баладзори (ал-Балазури).* Книга завоевания стран / Пер. П. К. Жузе // **Материалы по истории Азербайджана.** Баку, 1927.
- Брунон Квертфурский.* Письмо Брунона к германскому императору Генриху II / Пер. Н. Оглоблина // **Киевские университетские известия,** 1873, № 8.
- Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века.* Москва – Иерусалим, 1997.
- Иованнес Драсханкертци. История Армении.* Ереван, 1986.
- Каратай О.* Белые хорваты по данным восточных источников // **Rossica Antiqua,** 2011, № 2.
- Караулов Н. А.* Сведения арабских географов о Кавказе // **Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.** Т. XXXII. Тифлис, 1901.
- Караулов Н. А.* Из книги о странах Ибн ал-Факиха ал-Хамадания // **Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.** Вып. XXXI. Тифлис, 1902.
- Константин Багрянородный. Об управлении империей* / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва, 1991.
- Левицкий Т.* “Мадыяры” у средневековых арабских и персидских географов // **Восточная Европа в древности и средневековье.** Москва, 1978.
- Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента X–XI вв.* Москва, 1963.
- Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.* Москва, 1990.
- Повість врем'яних літ.** Літопис (за Іпатським списком). Київ, 1990.
- Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров.* Москва, 1997.
- al-Istahri Abu Ishak al-Farisi.* Viae Regnorum. Descriptio Dictionis Moslemicae / Edidit M. J. de Goeje // **Bibliotheca Geographorum Arabicorum.** Pars Prima. Leiden, 1870.
- Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge.* Leipzig, 1903.
- Rona-Tas A. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages.* An Introduction to Early Hungarian History. Budapest, 1999.